

ÎN JURUL DESCOPERIRILOR MITRIACE DIN PEȘTERA ADAM

DE

D. M. PIPPIDI

Au trecut peste zece ani de la descoperirea întâmplătoare a mai multor reliefuri și altare mitriace în peștera Adam (lingă Tirgșor, județul Constanța), fără ca între timp acest ansamblu monumental, de o indiscutabilă însemnătate istorică și istoric-religioasă, să fi făcut obiectul unui studiu atent. Nu doar că piesele scoase la iveală în vara 1962 de specialiști ai Institutului de speologie din București, angajați în cercetări de cu totul altă natură¹, ar fi rămas până astăzi inedite. Dimpotrivă, s-ar putea spune, dacă ne gândim că, spre deosebire de alte monumente dobrogene tot atât de importante, aflate în ultimii douăzeci de ani și care-și așteaptă încă publicarea², mobilierul sacru de la Adam a fost în mai multe rînduri semnalat și explicat unui public larg din țară și de peste hotare, fără ca această succesivă revenire fie asupra unor elemente izolate, fie asupra peșterii însăși, înfățișată ca un sanctuar rupestru al Zeului nebiruit, să echivaleze cu o adevărată editare sau interpretare a memorabilei descoperiri.

În aceste rapide însemnări nu poate fi vorba, firește, să înșir, și cu atât mai puțin să iau poziție față de cîte afirmații neîntemeiate sau de-a dreptul arbitrare se vor fi făcut în legătură cu „sanctuarul” de la Tirgșor. Lăsînd alte aspecte ale problemei pentru o cercetare viitoare, mă voi

¹ Cu privire la țelurile urmărite de exploratorii peșterii Adam, la natura săpăturilor întreprinse și la rezultatele obținute, vezi raportul publicat de M. Dumitrescu, P. Samson, E. Terzea, C. Rădulescu, M. Ghica: *Peștera 'La Adam', stațiune pleistocenă*, în *Lucrările Institutului de speologie 'Em. Racoviță'*, I—II, 1962/1963, p. 229—284; pentru o primă referire la reliefurile și altarele mitriace (sumar descrise, cu o traducere liberă a inscripției principale), cf. C. Motaș, *La speologia in Romania*, în *Rassegna Speologica Italiana*, XIII, 1961, p. 14—16, și M. Duțescu în *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 390.

² E destul să amintesc, în această ordine de idei, așa-zisul „edificiu cu mozaic”, bazele creștine din zona fostei gări sau chiar depozitul de sculpturi aflat în 1962 în imediata lor apropiere, a cărui publicare sub forma unui album bogat ilustrat nu înlocuiește analiza istorică și stilistică a celor 24 de piese, întreprinsă abia în vremea din urmă și numai parțial de Gabriella Bordenache în studiile: *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, în *Studii clasice*, VI, 1964, p. 155—178, și *Il deposito di sculture votive di Tomis*, în *Eirene*, IV, 1965, p. 67—79.

mulțumi să spicuiască astăzi, în principalele publicații referitoare la monumentele amintite, numai acele susțineri sau interpretări a căror discuție e susceptibilă să înlăture confuziile supărătoare, contribuind la o mai bună cunoaștere a descoperirii ca atare și a cadrului istoric în care se cuvine interpretată.

Mai întâi, să fie oare adevărat că peștera Adam va fi fost — la o dată pe care nimeni n-a crezut necesar să încerce a o stabili — amenajată ca sanctuar al lui Mithra? Un sanctuar, vreau să zic, afectînd, după datină, forma unei peșteri și pe care — în lipsa unui edificiu similar descoperit pe pămîntul Dobrogei³ — să-l putem compara, pentru a-i înțelege planul și decorația, cu vreuna din „grotele” sacre scoase la iveală în ultima vreme la Roma, sub biserica Santa Prisca⁴, la Ostia, în diferite cartiere ale marelui port⁵, ori în cețoasa provincie a Britaniei⁶? La această întrebare s-a însărcinat să răspundă, îndată după transportarea la Constanța a mobilierului sacru aflat la Adam, cunoscutul istoric al religiei mitriace M. J. Vermaseren, aflat în acel moment în călătorie de studii în țara noastră. Fără să fi avut prilejul să viziteze el însuși peștera dar judecînd după piesele examinate (pe care, cu îngăduința autorităților constănțene, avea să se grăbească să le publice într-o culegere a inscripțiilor și sculpturilor mitriace de pe întreg întinsul Imperiului roman⁷), învățatul sculandez exprima convingerea că peștera de la Adam ar fi fost cîndva un templu al zeului iranlian⁸, părere susținută și într-o scriere de caracter sintetic a aceluiași autor apărută în 1960⁹.

Trec asupra opiniilor asemănătoare formulate de alți cercetători, m căror examen amănunțit ne-ar lua prea multă vreme¹⁰, și mă mulțumesc să observ (cum am încercat să arăt și cu alt prilej¹¹) că împotriva presupunerii lui Vermaseren pledează, înainte de orice, împrejurarea că așa-zisa „peșteră” Adam nu-i, în realitate, o adevărată peșteră, ci o anfractuozitate naturală, o ruptură a muntelui prin care se vede cerul. Lipsită de tavanul care, în orice *mithraeum* adevărat, simboliza bolta universului, împodobit fiind cu imaginile corpurilor cerești¹², pretinsa grotă n-a putut sluji ca lăcaș sacru decît în condițiile excepționale ale unui război religios. De teama autorităților vrăjmașe și pentru a pune la adă-

³ Cum se știe, pînă la data cînd scriu, nu s-au descoperit în Dobrogea ruinele mai multe sau mai puțin bine conservate ale nici unui *mithraeum*. În ciuda faptului că asemenea lăcașuri de cult trebuie să fi ființat în diferite puncte ale provinciei și a împrejurării că la Histria existența unei grote sacre (λεπὸν σπήλαιον) e atestată într-un document epigrafic editat de Pârvan în *Dacia*, II, 1925, p. 219, nr. 21.

⁴ M. J. Vermaseren & C. C. Van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.

⁵ G. Becatti, *Scavi di Ostia. II. I Mitrei*, Roma, 1954; Maria Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, Leiden, 1962, p. 37—59.

⁶ E. & J. R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, Leiden, 1965.

⁷ *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (citat în continuare cu sigla CIMRM), Hagae Comitum, 1960, vol. II, numerele 2303—2309.

⁸ CIMRM, II, p. 364—365.

⁹ *Mithra, ce dieu inconnu*, Bruxelles, 1960, p. 32.

¹⁰ Menționez în treacăt judecata prudentă exprimată în această privință, într-o comunicare nepublicată, de M. Duțescu (Studii clasice, VIII, 1966, p. 390), potrivit căreia peștera ar fi adăpostit unele ceremonii religioase, fără să se susțină existența în acest loc a unui adevărat *mithraeum*.

¹¹ *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 307 și nota 76.

¹² În ultimă instanță, Vermaseren, *Mithra*, p. 33.

post icoanele expuse la distrugere¹³, un grup de credincioși despre a cărui alcătuire nu putem face decît presupuneri a ascuns aci reliefurile și altarele arătate înainte, fie îngropîndu-le din capul locului în condițiile în care au fost găsite¹⁴, fie, mai probabil, folosindu-le un timp pentru a se reculege în jurul lor, la adăpost de priviri ostile. Spre prima ipoteză îndeamnă, cum s-a mai spus, împrejurarea că „peștera” nu vădește nici cea mai mică tentativă de transformare a ei într-un templu; spre cea de-a doua, cele cîteva opaițe și urmele de arsură înregistrate de descoperitori, pe lîngă împrejurarea că în inscripția săpată pe relieful principal se mărturisește — alături de numele și de calitatea dedicantului — intenția de a se așeza icoana... εις ἄλλος ἀπόκρυφον¹⁵.

Cu privire la identitatea donatorului — Flavios Orimos —, două observații mi se par necesare. Mai întîi, că e vorba de un libert, altădată sclav al unui bogătaș — Flavios Makedon —, devenit după eliberare intendent al fostului stăpîn¹⁶; în al doilea rînd, că — sub raport religios — piosul personaj deținea în mijlocul tovarășilor de credință demnitatea de „părinte” (πατήρ) al cercului de inițiați¹⁷. Asemenea constatări explică, la rîndul lor, unele aspecte ale situației descrise: aceea, de pildă, că toate reliefurile și altarele tănuite la Adam sînt puse din inițiativa și cu cheltuiala „părintelui” Flavios Orimos, al cărui nume se citește pe fiecare, sau faptul că — cu excepția reliefului principal, opera unui pietrar din Nicomedia Bithyniei¹⁸ — întregul mobilier sacru e de o calitate execrabilă, sub raportul materialului folosit, ca și al execuției. Gravura inscripțiilor, de altă parte, e cea mai primitivă ce se poate închipui, într-o regiune a imperiului unde exista o tradiție aproape milenară a scrisului pe piatră. Și același lucru se poate spune despre formularul sărac și ortografia textelor, anevoie de descifrat (cf. îndeosebi numerele 2304, 2308 și 2309 ale ediției Vermaseren).

¹³ Cf. ordonanțele imperiale citate mai departe în nota 19.

¹⁴ Planul secțiunii executate la Adam de cercetătorii Institutului de speologie, publicat în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 305, arată limpede că reliefurile și altarele alcătuind mobilierul sacru al grotii au fost găsite într-o groapă informă, răsturnate și împrăștiate fără luare aminte pentru caracterul lor religios.

¹⁵ Într-o citire corectă și completă, textul (= CIMRM, II 2307) are următorul cuprins: A. (alături de chipurile sculptate, cu litere mari și stingace) "Ωριμος[ς] πατήρ ἀνήθηκεν; B. (pe marginea de jos a reliefului, cu litere mai mici și îngrijite) Φλ(δουιος) "Ωριμος, Φλ(αουλου) Μακέδωνος οίκονόμος, κατ'ἐπιταγήν, ἐπεὶ ἀνεκλήτω Μίτρη ἀνέθηκεν εις ἄλλος ἀπόκρυφον. Εὐφράτη εὐχασθαι ἀγνώς. Φοῖβος Νικομηδεὺς ἐποίησεν.

¹⁶ Nici calitatea adevărată a lui Flavios Orimos, nici legăturile lui cu Flavios Makedon n-au fost corect înțelese de cercetătorii de pînă acum ai problemei. După Vermaseren, primul ar fi fost „un haut fonctionnaire du fisc” (*Mithra*, p. 149); după M. Duțescu, *loc. cit.*, Fl. Orimos ar fi fost fiul lui Fl. Makedon! În realitate, în acest context, οίκονόμος înseamnă „intendent, administrator, vechil” (al unui particular), cum o dovedesc numeroase exemple epigrafice și papirologice; cît privește relațiile dintre cele două personaje, e evident că numele lui Fl. Makedon, la genitiv, nu exprimă filiația, ci calitatea de patron a acestuia în raport cu Fl. Orimos, libert al primului, cum rezultă din gentiliciul comun. Cu privire la numele donatorului, cf. adjectivul ὠριμος = „care vine la timpul potrivit, plîngut” (și cu aplicare la persoane, „care e în floarea vîrstei, frumos, falcî”).

¹⁷ Despre πατήρ în cercurile de inițiați și, îndeobște, despre scara demnităților în colegiile mitriace, vezi în ultimă instanță K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 352.

¹⁸ Numele — Φοῖβος — și activitatea artistului nu ne erau pînă acum cunoscute. Pomenirea lui în inscripție nu constituie totuși, cum s-a scris, „un lucru nespus de rar în iconografia mitriacă” (M. Duțescu, *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 390). Ca să citez numai două exemple, la Indemînă, cf. CIMRM, I 46: Νάμα Μαρέφ (poate Μάρκω?) ζωγράφω și II 2265: 'Ηλίω Μίθρη... 'Αὐρ. Μάρκος γραφεὺς τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ κατεσκεύασεν ἐκ τῶν ἰδίων...

Toate aceste particularități se lămuresc în lumina presupunerii că ne găsim înaintea unui grup de credincioși de condiție umilă, constituit într-o vreme când închinarea la zeii altor vremi începuse a fi considerată drept crimă¹⁹. Așa se explică puținătatea mijloacelor materiale la dispoziția acestor păgini întârziți, așa se explică și crimpeul de frază abia reproduș, a cărui noimă e departe de a fi limpede și asupra căruia nu va fi inutil să ne oprim o clipă.

În înțelesul lor literal, cuvintele εἰς ἄλσος ἀπόκρυφον se pot traduce : „într-o pădure (sau dumbravă) tainică (resp. ascunsă)”. Neașteptat, în această formulare, e adjectivul, al cărui rost evident e să sublinieze caracterul insolit al ofrandei, făcută într-un loc unde fără îndoială nimeni n-ar fi putut (sau nu s-ar fi gândit) s-o găsească. Într-adevăr, faptul de a consacra unei divinități o pădure sau dumbravă care pe această cale devenea „sfințită” (ἐσθὺν ἄλσος) n-avea în sine nimic surprinzător. Dumbrăvi sau grădini sacre se întâlneau nu o dată în Grecia propriu-zisă²⁰, în Grecia asiatică²¹, fără a mai vorbi de Palmyra sau de Răsăritul Apropiat²². Astfel de ἄλση erau cunoscute și întreținute cu grijă²³, frecventarea lor n-avea nimic neobișnuit. Dimpotrivă, un ἄλσος ἀπόκρυφον nu poate indica decât o pădure anevoie accesibilă, un loc ascuns de priviri și, astfel, de controlul autorităților. Închinând lui Mithra, într-o asemenea singurătate²⁴, dovezile unei pietăți cu atât mai sincere cu cât era de natură a atrage asupra lor rigorile legii, credincioșii păstoriți de Orimos²⁵ și, în primul rând „părintele” confraternității puteau nădăjdui

¹⁹ În *Studii de istoria religiilor antice*, p. 302, n. 66, am citat, împreună cu o parte din literatura modernă asupra subiectului, mai multe ordonanțe imperiale din sec. al IV-lea — de la Constantius până la Honorius și Arcadius — în care se proferează amenințările cele mai grave împotriva oricărei forme de participare la un cult păgîn, stipulându-se totodată distrugerea fără cruțare a templelor, altarelor și statuilor închinat divinităților tradiționale. Cu titlu de exemple, cf. *Cod. Theod.*, XVI 10, 2 : „Cesset superstitionis, sacrificiorum aboleatur insania”; tot așa, *C. Th.*, XVI 10,6 ; „poena capitis subiugari praecipimus eos, quos operam dare uel colere simulacra constiterit”; în sfârșit, *C. Th.*, XVI, 10, 19, 1—3 : „simulacra, si qua etiam nunc in templis et fanis consistunt, et quae alicubi ritum uel acceptum uel accipium paganorum, suis sedibus euellantur ... Aedificia ipsa templorum, quae in ciuitatibus uel oppidis uel extra oppida sunt, ad usum publicum uindicentur. Arae locis omnibus destruantur omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur; domini destruere cogantur ...”.

²⁰ Cf. decretul acarnanian IG IX², 1, 583, privitor la sanctuarul lui Apollo din Actium, întregit de R. Merkelbach, *Ztschr. f. Papyrologie u. Epigraphik*, I, 1967, p. 78—79 : τὸ δὲ Ἐλέγειον καὶ τὸ Καστόρειον τὰ ἐν ταῖς ἄλσιν κατασκευασμένα τὰς πόλεις τῶν Ἀνακτορέων εἶμεν.

²¹ La Claros, de pildă, al cărui ἄλσος e menționat pe rînd de Nicandros, de Strabon și de Pausanias : L. Robert, *Les feuilles de Claros*, 1954, p. 8—9 și 17, cu observațiile aceluiași în *Laodicée du Lycos. Le Nymphée*, Québec—Paris, 1969, p. 337.

²² Un [ἐ]σθὺν ἄλσος la Palmyra, într-un text fragmentar editat de H. Seyrig (*Antiquités Syriennes*, 2, 1938, p. 110) și întregit de Christiane Dunant, *Museum Helveticum*, XIII, 1956, p. 220. Altă mențiune a aceleiași „păduri sacre” ([ἐ]ν ἑσθὺ ἄλσιν), într-o inscripție caravanieră editată de Christiane Dunant, *ibid.*, p. 217, r. 20.

²³ Uneori în preajma mormintelor unor personaje de seamă, construite cu mare cheltuială. Astfel, la Tomis, un veteran cu stare „... lucum et sepulchrum sibi et suis exornauit” (CIL III 7545=IGR I 625); pentru exemple din Asia Mică, Jadwiga Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques d'Asie Mineure*, Warszawa, 1968, p. 145—146.

²⁴ Preciziuni în legătură cu așezarea peșterii Adam (pe malul drept al văii Vistorna), în raportul cercetătorilor speleologi citat în n. 1 ; despre aspectul într-o vreme recentă al regiunii (care include valea adîncă a riului Casimcea, și ea loc de refugiu în antichitate), cf. paginile inspirate ale lui V. Părvan în memoriul intitulat *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, XXXV, 1913, p. 532 și urm.

²⁵ În afara piesei principale a grupului, de care s-a vorbit pînă aci, titlul πατήρ, aplicat personajului nostru, apare și în inscripția unuia din altarele votive descoperite în același loc.

să-și aducă nestingheriți omagiul Zeului nebiruit. Pentru câtă vreme și cu ce rezultat? La aceste întrebări, astăzi, nu se mai poate răspunde²⁶. Semnalînd, totuși, îndrăzneța purtare a acestor îndărătnici în credința lor, care de dragul unei divinități exotice nu se sfiau să înfrunte Biserica biruitoare, mi se pare a fi făcut să progreseze cunoștințele despre viața religioasă a Dobrogei în acel secol crepuscular care e secolul al IV-lea, cînd fața lumii sta să se schimbe și de cînd cred că datează documentele ce ne rețin atenția²⁷.

O ultimă observație în legătură cu relieful principal aflat în săpătura de la Adam privește recomandarea făcută credincioșilor — în r. 3 al inscripției — de „a se ruga lui Eufrates cu evlavie”: Εὐφράτη εὐχεσθαι ἄγων²⁸. E vorba, fără îndoială, de fluviul astfel numit — βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης²⁹ —, căruia i se adresează rugi, ca fratelui său Nilul³⁰, și care, „sfînt” în ochii populațiilor păgine ale Asiei anterioare, va rămîne astfel chiar în tradiția creștină, care-l pomeneste printre cele patru mari fluvii ale Paradisului³¹.

²⁶ Cel mult se pot face presupuneri cu privire la soarta insinguraților de la Adam. Judecînd după dezordinea în care au fost găsite piesele (mai sus n. 14), s-ar zice că ascunzătoarea n-a întîrziat să fie descoperită și că întîlnirilor grupului de credincioși li s-a pus capăt silnic.

²⁷ Expusă pentru întia oară într-o conferință la Collège de France, în 1965, explicația aci propusă a descoperirilor din peștera Adam a fost reluată, în 1969, și în volumul în mai multe rînduri citat *Studii de istoria religiilor antice*, p. 303—310.

²⁸ Exhortația are un caracter general, nu privește persoana dedicantului singur, cum pare a crede M. Duțescu, după care cuvintele reproduce în text ar însemna: „ca să se roage [el, Fl. Orimos] cu evlavie pentru zeul Euftrat” (*loc. cit.*, p. 390). Nu se vede, de altă parte, în ce chip un credincios s-ar putea ruga pentru un zeu, în loc să-i adreseze omagiul său nemijlocit.

²⁹ Împotriva oricărei verosimilități, Vermaseren (*Mithra*, p. 32—33) susține că Εὐφράτης din text ar fi numele unui mic curs de apă din apropierea peșterii („petit cours d'eau portant le même nom que le grand Euphrate de Mésopotamie”). În realitate, în r. 3 al inscripției reproduce în n. 15, e vorba chiar de „fluviul-rege”, cum i se spune într-un interesant document publicat cu aproape șaptezeci de ani în urmă de Max von Oppenheim și H. Lucas în *Byzantinische Zeitschrift*, XIV, 1905, p. 58, nr. 91, reluat și studiat de René Mouterde în *Mélanges de l'Université 'St. Joseph' (din Beyrouth)*, XXV, 1942/43, p. 57—65. Tot acolo, interpretarea corectă a unui graffito din Dura-Europos (Du Mesnil du Buisson, *CRAI*, 1933, p. 199) în care marele fluviu apare nu numai divinizat, dar ca element central al unei triade formate din Euftrat, Mésopotamia și „la Tyché du fleuve” (*id.*, *ibid.*, p. 58—64).

³⁰ Nilul nu e numai adorat laolaltă cu ceilalți zei alexandrini și cu unii suverani lagizi (astfel într-o dedicație editată de L. Robert, *Collection Froehner. I. Les inscriptions grecques*, Paris, 1936, p. 144: Σαρράτιδι, Ἰσιδι, Νεῖλῳ καὶ βασιλεῖ Πτολεμαίῳ καὶ βασιλεσσι Βερενίκῃ, sau în alta cu cuprins asemănător aflată la Aboukir: E. Breccia, *Bull. Soc. Archéol. Alexandrie*, IX, 1907, p. 99, nr. 1); ele presupun a-și risipi apele pe căi subpămîntene pînă departe de Egipt, în fiecă țară și în fiecare templu unde se săvîrșeau slujbe în cinstea zeiței (R. Merkelbach, *Isisfeste in griech. — röm. Zeit. Daten und Riten*, Meisenheim a. Glan, 1963, p. 28, cu notele respective).

³¹ După *Gen.*, 2, 10—14, în întreaga literatură patristică, pînă la fericirii Augustin și Ambrosiu: cf., între alții, P.-A. Février, *Les quatre fleuves du Paradis*, Riv. di Arch. cristl., XXXII, 1956, p. 179—199 (cu bibliografia mai veche). În 1940, descoperirea într-o bazilică paleocreștină din Ostia a unei inscripții în care sînt o dată mai mult pomenite cele patru fluvii biblice (G. Calza, *Una basilica di età costantiniana scoperta ad Ostia*, Rendic. Pontif. Accad. di Archeologia, XVI, 1940, p. 63—88; XVIII, 1941/42, p. 135—148) a făcut să reînceapă discuția, prilejuind intervenții substanțiale din partea lui M. Burzachechchi (*ibid.*, XXX—XXXI, 1957/59, p. 177—187) și H.—I. Marrou (*Bull. Soc. Nat. Antiquaires de France*, 1966, p. 160—165).

À PROPOS DES DÉCOUVERTES MITHRIAQUES DE LA GROTTE ADAM

(RÉSUMÉ)

La mise au jour en 1958, dans la grotte Adam de Tîrşor (dép. de Constantza), d'un certain nombre d'autels et de reliefs mithriaques portant des inscriptions, a été suivie aussitôt de la publication, due à M. J. Vermaseren, des principales pièces de cet ensemble sacré (CIMRM, II 2303—2309). Depuis, plusieurs interprétations de l'importante découverte ont été tentées, dont celle de l'auteur de cette note qui, dans ses *Studii de istorie a religiilor antice* (Buc. 1969), a proposé d'y reconnaître un épisode significatif de la guerre qui, tout au long du IVe siècle a opposé, dans la plupart des provinces de l'Empire, les chrétiens victorieux aux païens devenus de persécuteurs persécutés.

En relevant certaines erreurs commises par ceux qui jusqu'ici ont essayé d'expliquer l'inscription du plus important relief de Tîrşor (ci-dessus p. 145, n. 15), l'auteur s'attarde à établir :

1° que les paroles de la dédicace : εἰς ἅλσος ἀπόκρυφον . . . ἀνέθηκεν expriment l'intention du donateur (qui est aussi le πατήρ de la petite communauté de fidèles) d'installer ce sanctuaire de fortune à l'abri de tout regard indiscret et des sévices des autorités impériales ;

2° que le πατήρ Fl. Orimos n'était pas le fils, mais l'affranchi de Fl. Makedon ;

3° qu'il n'était pas non plus « un haut fonctionnaire du fisc » mais l'intendant (οἰκονόμος) de son ancien maître ;

4° que dans l'Euphrate mentionné à la ligne 3 du texte : Εὐφράτη εὐχεσθαι ἄγῳς il ne faut pas chercher « un petit cours d'eau du voisinage », mais bel et bien le βασιλεὺς ποταμὸς Εὐφράτης de Mésopotamie, adoré à l'instar du Nil, objet d'un culte fervent de la part des populations vivant sur ses rives avant de devenir l'un des quatre fleuves sacrés du Paradis chrétien.